

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.140>

ОБОВ'ЯЗОК ЯК ЦІННІСНО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН

Попович Т.П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8333-3921>

Попович Т.П. **Обов'язок як ціннісно-правовий феномен.**

Кожне суспільство впродовж свого розвитку для врегулювання суспільних відносин намагалося створювати певну сукупність закріплених правил поведінки, в результаті чого формувались різні моделі обов'язкової, забороненої чи дозволеної поведінки. Загальним правилом побудови вказаних моделей було надання учасникам суспільних відносин суб'єктивних прав та покладення на них юридичних обов'язків. Тож, безумовно, обов'язок є надзвичайно важливим компонентом як у регулюванні суспільних відносин та побудові належного правопорядку, так і функціонуванні правових систем в цілому. Проте, незважаючи на таку вагомую роль, категорія обов'язку рідко піддавалася всебічному дослідженню, тож вважаємо за доцільне проаналізувати природу такого поняття як «обов'язок», зокрема зосередити увагу на ньому крізь призму його ціннісного характеру. Крім того, актуальність дослідження даної теми зумовлена проблематикою обов'язку, а зокрема проблематикою його втілення та належного виконання, що є предметом постійних дискусій у суспільстві. Також підставою для належного дослідження категорії обов'язку є певна обмеженість його сприйняття як виключно правової категорії, оскільки, на наш погляд, обов'язок – поняття ширше, яке впевнено можна називати ціннісно-правовим феноменом. Таким чином, у статті було здійснено дослідження хронологічного розвитку категорії обов'язку, починаючи від зародження перших соціальних обов'язків, завершуючи побудовою правової концепції обов'язку у сучасному суспільстві.

У ході написання статті було здійснено спробу надати власне тлумачення обов'язку як ціннісно-правового феномену, та пояснити на підставі чого ми вважаємо обов'язок цінністю. Звернено увагу й на факт появи у сучасному суспільстві проявів правового нігілізму, що власне має негативний вплив на утвердження обов'язку як цінності.

Ключові слова: обов'язок, мораль, релігія, право, правова свідомість, правова культура, правовий нігілізм.

Popovych T.P. **Duty as a value-legal phenomenon.**

In the course of its development, each society tried to create a certain set of established rules of behavior to regulate social relations, as a result of which various models of mandatory, prohibited or permitted behavior were formed. The general rule for building the specified models was to grant the participants of social relations subjective rights and impose legal obligations on them. So, of course, duty is an extremely important component both in the regulation of social relations and the construction of a proper legal order, as well as in the functioning of legal systems as a whole. However, despite such an important role, the category of duty has rarely been subject to comprehensive research, so we consider it appropriate to analyze the nature of such a concept as «duty», in particular, to focus attention on it through the prism of its value character. In addition, the relevance of the study of this topic is determined by the problem of duty, and in particular, the problem of its implementation and proper execution, which is the subject of constant discussions in society. Also, the basis for a proper study of the category of duty is a certain limitation of its perception as an exclusively legal category, since, in our opinion, duty is a broader concept that can be confidently called a value-legal phenomenon. Thus, the article carried out a study of the chronological development of the category of duty, starting from the birth of the first social duties, ending with the construction of the legal concept of duty in modern society.

In the course of writing the article, an attempt was made to provide our own interpretation of duty as a value-legal phenomenon, and to explain on the basis of what we consider duty to be a value. Attention is also drawn to the fact that manifestations of legal nihilism appear in modern society, which actually has a negative effect on the affirmation of duty as a value.

Key words: duty, morality, religion, law, legal consciousness, legal culture, legal nihilism.

Постановка проблеми.

Важливою і, по суті, завершальною складовою конституційно-правового статусу людини і грома-

дянина, що визначає основи відносин між особою і державою, є конституційні обов'язки людини та громадянина в Україні [1, с. 271]. Основним обов'язком держави відповідно до ст. 3 Конституції України є утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина, і, відповідно, створення ефективного конституційно-правового механізму забезпечення конституційних обов'язків людини і громадянина адже, як слушно наголошує професор В. Федоренко «обов'язки безпосередньо пов'язані з правами і свободами людини» [1, с. 271].

Питання про співвідношення прав і обов'язків людини і громадянина, поняття та змісту засобів забезпечення конституційних обов'язків є одним з найбільш дискусійних в науці конституційного права. Актуальність дослідження цих питань підвищується з огляду на закріплення Україною в Преамбулі Конституції України зовнішньополітичного вектору – набуття повноправного членства в ЄС, а, як відомо, окрім національного громадянства, існує і громадянство ЄС, відповідно, є права та обов'язки громадян ЄС, і права та конституційні обов'язки громадян держав-членів ЄС. Також в Преамбулі Конституції України закріплено зовнішньополітичний курс на набуття Україною повноправного членства в НАТО. Відповідно, постає питання виконання конституційного обов'язку із захисту Вітчизни та обов'язку громадян, якщо мобілізацію оголошує одна з країн-членів НАТО та ЄС, а також питання виконання військового обов'язку у випадках множинного громадянства тощо.

Враховуючи недостатній рівень опрацювання інституту обов'язків, що зумовлює обмежене його тлумачення у межах виключно правової категорії, вважаємо, що цілком раціональною є потреба у детальнішому дослідженні природи обов'язку в цілому, та окресленні його у ширшому розумінні, зокрема крізь призму правової цінності. Крім того, обов'язкам в науковій літературі часто відводиться другорядна роль, наприклад, поруч з інститутом прав людини, що певної мірою нівелює їх значення, та створює розуміння категорії обов'язку тільки в співвідношенні з тим чи іншим правом. Тому, виділення обов'язку як окремої категорії та як цінності має актуальне значення і сприятиме утвердженню його належного розуміння надалі [2, с. 5].

Стан опрацювання проблематики. Як було зазначено вище, категорія обов'язку та його проблематика ще не стали предметом значної кількості досліджень, оскільки частіше береться до уваги його зв'язок з відповідними правами людини й громадянина. Проте, актуальні дослідження обраної теми були проведені в працях раці філософів: Г.В. Гегеля, С.О. Пуффендорфа, Л.І. Петражицького та ін., а також наукові праці вчених: Н.І. Андрусевича, Ю.Г. Барабаша, О.В. Батанова,

Д.М. Белова, С.М. Греци, А.Р. Крусян, Л.І. Летнянчин, О.С. Лотюк, П.М. Любченка, Г.В. Мальцева, Ж. Монтані, Н.А. Мяловицької, Н.О. Оніщенко, М.Ф. Орзіха, Т.І. Пашук, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, С.П. Погребняка, У.К. Прейсса, О.В. Пушкіної, М.В. Савчина, Л.В. Сапейко, В.О. Серьогіна, М.І. Сірого, О.В. Скрипнюка, Т.М. Слінько, В.Л. Федоренко, О.Ф. Фрицького, Г.О. Хрислової, С.В. Шевчука, Ю.С. Шемшученка, І.С. Щebetун, І.Р. Юрчак, І.В. Яковюка та ін.

Метою статті є окреслення широкого розуміння категорії обов'язку як ціннісно-правового феномену, шляхом наведення підстав сприймати обов'язок за цінність. А також охарактеризувати взаємозв'язок таких явищ як правосвідомість та правова культура з поняттям обов'язку, та відобразити на основі такого зв'язку актуальну проблематику обов'язку як цінності.

Виклад основного матеріалу.

Неодмінним елементом правового статусу будь-якого суб'єкта права, є його обов'язки, оскільки, як відомо, «немає прав без обов'язків, і немає обов'язків без прав». Відмітимо, що зазначена теза знайшла своє закріплення і розвиток також і в Основному Законі України, зокрема у ст. 23, де сказано, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [3, с. 389–393]. Таким чином, очевидно є єдність прав та обов'язків людина та громадянина, яка виражається: 1) в їх однаковій соціальнополітичній однорідності; 2) їх однаковій значущості і цінності; 3) в їх узгодженості; 4) в діалектичній взаємодії як парних категорій; 5) у рівнозначності прав і обов'язків як міри поведінки суб'єктів (відповідно можливого і необхідного); 6) неможливості роздільного (незалежного) функціонування і реалізації; 7) у спільності цілей, шляхів і завдань розвитку; 8) гарантованості з боку держави і однаковій зацікавленості в їх здійсненні [4, с. 136].

Поняття обов'язку, здавалося б, вже давно стало невід'ємною частиною людського буття, пронизавши собою кожен сферу суспільних відносин. Так, дослідження категорії обов'язків особи можна вести в багатьох напрямках, виділяючи при цьому їх різні аспекти – історичний, політологічний, юридичний, філософський, соціологічний, тощо. Крім того, залежно від сфери суспільних відносин, сьогодні ми говоримо про існування моральних обов'язків як кожної окремо взятої особистості так і соціуму в цілому, релігійних обов'язків, що формувалися під впливом різних соціокультурних чинників впродовж багатьох років, правових обов'язків, які складають собою основу сучасних правових систем. Тобто, робимо висновок про те, що категорія обов'язку є імплемента-

тованою у всі можливі сфері суспільного буття, та незважаючи на це, на відміну від того ж таки інституту прав та свобод людини, аналізу якого в літературі приділена значна увага, дослідження інституту обов'язків, на жаль, має фрагментарний характер. Тож, зважаючи на це, виникає потреба у належному дослідженні специфічної природи обов'язків людини, а зокрема, крізь його ціннісно-правову призму.

В контексті вищенаведеного, відзначимо твердження вченого Л. Летнянчина, що «відсутність повномасштабного аналізу поняття юридичних обов'язків людини взагалі та конституційних обов'язків, зокрема, зовсім не означає недооцінки їх ролі в правовому регулюванні поведінки учасників суспільних відносин. Навпаки, всі науковці, які в тій чи іншій мірі вивчали проблему обов'язків, одноставно підкреслюють їх важливе значення у зміцненні громадської дисципліни і правопорядку» [5, с. 34].

Розуміння сутності обов'язку, за вірним твердженням вищезитованого вченого, зводиться до необхідності виконання. Категорія необхідності найбільш повно розкриває сутність правового обов'язку [5, с. 41]. «Вона, з одного боку, вказує, що цей обов'язок існує і розвивається в межах бажаної, встановленої законом і забезпеченої державою поведінки, а з іншого – відображає сутність саме правового обов'язку із притаманною йому специфікою (можливість застосування державного примусу)» [5, с. 37]. Відповідно, відзначає С. Греца, роль засобів забезпечення виконання обов'язку зводиться до того, що завдяки ним завдання з необхідності виконання має бути досягнуто. Одна з ознак цих засобів полягає в тому, що вони встановлюються законом. Інша ознака полягає в тому, що використовуючи ці засоби держава здійснює примус [2, с. 7].

Якщо одна людина буде виконувати свої обов'язки, пише В. Крус, то інші люди набувають права, а якщо людина буде вимагати лише дотримання своїх прав, то тягар зобов'язання лягає на інших людей, які мають реалізовувати це право. У цих суспільних правовідносинах обов'язково має бути баланс і рівна частка прав та обов'язків, «неможливо з скарбнички взяти велику кількість грошей, не вкладаючи в неї нічого». Але якщо людина прагне творити, то їй необхідно реалізувати більше своїх обов'язків, приділяти більше уваги обов'язкам, тим самим набуваючи таку ж саму кількість прав. Обов'язки людини, як і права, природні та невід'ємні від людини. Без них не може бути упорядкованих соціальних зв'язків та правовідносин. Діалектика прав та обов'язків людини полягає в тому, що забезпечення прав однієї людини зумовлено як виконанням іншою людиною своїх обов'язків, так і навпаки [6, с. 35].

Таким чином, насамперед, доцільно звернутися до тлумачення терміну «обов'язок», адже від-

правною точкою будь-якого дослідження певного питання повинно бути його визначення. Для цього розглянемо хронологічну послідовність появи різних підходів до тлумачення категорії обов'язку. Перш за все, з впевненістю можемо стверджувати, що обов'язки поступово зароджувалися одночасно із появою людства як виду. Разом з появою перших соціальних зв'язків та усвідомлення людиною відповідальності перед родом чи плем'ям – з'являлися перші прототипи соціальних обов'язків. Безумовно, вони не мали жодного закріплення, ґрунтувалися на елементарних звичаях первісного буття, але тим не менше, такі обов'язки вже встановлювали межі дозволеної поведінки у соціумі, а також окреслювали ту чи іншу міру відповідальності за її недотримання.

Відповідно, з розвитком людства і урізноманітненням соціальних зв'язків, інститут обов'язку поступово модифікується, набуваючи нових рис. Зокрема, першими, хто спробували визначити природу обов'язків були релігійні проповідники, визначивши їх вичерпний перелік, більш відомих, як десять Божих заповідей. Проте, регулювали такі обов'язки відносини лише між окремо взятою групою віруючих у релігійні приписи індивідів, але, безперечно, такі обов'язки стали основою для подальшого розвитку інституту обов'язків людини і громадянина, як одного із засобів регулювання суспільних відносин. Пізніше, з подальшим розвитком суспільства, починають з'являтися різні підходи до тлумачення обов'язку філософами, науковцями, мислителями, які вважають, що обов'язок це внутрішня настанова людини чинити відповідно до певних моральних норм і цінностей, що існують у суспільстві, своєрідна позитивна ціннісна орієнтація. Тобто, бачимо, що поняття обов'язку починає перетинатися із моральними та ціннісними аспектами. Але, знову ж таки моральний обов'язок також не виступає всеохоплюючим регулятором, оскільки специфікою його є те, що людина сама усвідомлює його сутність і виконує його за власним бажанням, а наслідком невиконання якого може бути лише суспільний осуд [8, с. 71].

Крім того, варто враховувати, що різні уявлення про обов'язок розвивалися протягом тривалого часу, що зумовило наявність диференційованих підходів до тлумачення поняття обов'язку, тому досить важко сформулювати єдину концепцію щодо його тлумачення. Тим не менше, як релігійні обов'язки так і моральні, більшою чи меншою мірою стали основою для появи правової концепції обов'язків, втілюючи у них деякі з своїх особливостей.

Правова концепція обов'язку набуває своїх визначених рис із розвитком права як системи нормативних регуляторів, що визначала межі як дозволеної так і забороненої поведінки. Обов'язок вперше починає тлумачитися як міра належної та

необхідної поведінки, що встановлена правовими нормами, а відповідальність за недотримання їх покладається на державу шляхом встановлення тих чи інших санкцій у формі державного примусу. Для тлумачення обов'язку починає застосовуватися категорія «соціальної необхідності» певної поведінки, яка найбільш повно розкриває сутність правового обов'язку. Вона, з одного боку, вказує, що цей обов'язок існує і розвивається в межах встановленої законом і забезпеченої державою належної поведінки, а з другого – відображає сутність саме правового обов'язку із притаманною йому специфікою – можливістю застосування державного примусу [7, с. 48].

Продовжуючи вести мову про становлення поняття обов'язку як правової категорії, варто звернути уваги і на такий чинник впливу на його формування як цінності, а також на можливість віднесення обов'язку до категорії цінностей. Поняття "цінності" має вкрай плюралістичний характер, і незважаючи на давню історію його дослідження, досі немає загальноприйнятої наукової дефініції. Але, у своєму широкому розумінні, цінність це будь-яке матеріальне чи ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства в цілому [11, с. 62]. У свою чергу, на наш погляд, цінність – це властивість того чи іншого предмета, явища задовольнити потреби, бажання, соціального суб'єкта – індивіда, групи індивідів, суспільства в цілому. Таким чином, з впевненістю можемо назвати і категорію обов'язку – цінністю. Пояснюємо це тим, що саме завдяки правовій реалізації обов'язків і можливе забезпечення інтересів усіх соціальних суб'єктів, оскільки обов'язок звертає увагу особи на ту поведінку, яка була б корисною для всіх членів суспільства.

Тобто, саме втілення і виконання правових обов'язків буде слугувати підставою вважати їх за цінність. Саме завдяки виконанню і дотриманню тієї міри належної, необхідної та корисної поведінки, будуть створені умови для задоволення потреб кожного учасника суспільних відносин. Виходячи з цього, для того, щоб обов'язок вважався цінністю, має бути забезпечений належний рівень його виконання та дотримання. І саме в цьому аспекті й відображається проблематика обов'язку як ціннісно-правового феномену, яку ми й розглянемо далі.

У свою чергу, для того, щоб розкрити сутність проблеми обов'язку як ціннісно-правового феномену, звернемося до таких понять як правосвідомість та правова культура. Свідомість людини являє собою певну форму пізнання навколишнього світу, яка виявляється в різних оцінках, критичних зауваженнях і пропозиціях щодо функціонування тих чи інших явищ і процесів. Однією з найважливіших складових свідомості є правова свідомість людини, за допомогою якої формуються ставлення до права, ціннісна орієнтація щодо правової пове-

дінки, бачення перспектив і напрямків розвитку правової системи, тощо [10, с. 72]. Тобто, правосвідомість це ставлення індивіда до права, від якого і залежить наскільки такий індивід буде дотримуватися чи навпаки ігнорувати правові вимоги. У сучасному світі, правосвідомість більшою чи меншою мірою набула здатність до деформації, що відображається у викривленні уявлень про цінність права, і як наслідок тягне за собою, повне або часткове невиконання покладених на індивіда обов'язків. Найпоширенішою формою викривлення правової свідомості є правовий нігілізм, який має досить широкий діапазон проявів: від скептичного ставлення до права, негативного ставлення до правових форм організації суспільних відносин через заперечення цінності права до свідомого ігнорування правових вимог [11, с. 506]. Тобто, правовий нігілізм є наслідком низького рівня правосвідомості, що зумовлює, у першу чергу, неналежне виконання обов'язків, а крім того, як наслідок – порушення прав та інтересів усіх членів суспільства. Таким чином, у процесі поширення правового нігілізму, обов'язок втрачає свою ціннісну природу, оскільки вже не є тим феноменом, яким задовольняє потреби чи бажання соціальних суб'єктів. Таким чином, робимо висновок про пряму залежність обов'язку та правосвідомості, оскільки її рівень, прямо впливатиме на рівень виконання обов'язків індивідами та суспільством. Іншими словами, те, якою мірою особа виконує покладені на неї обов'язки, залежить насамперед від того, чи сприймає вона відповідний обов'язок як певний орієнтир, пріоритет, цінність [7, ст. 45]. Отже, завдяки цьому ми можемо сприймати правовий обов'язок як окрему правову цінність.

Що ж до правової культури, яка розуміється як система цінностей, що відповідає рівню досягнутому суспільством правовому прогресу, і відповідною частиною якої є правосвідомість, то її розвиток та рівень так само впливатимуть на якість виконання покладених на суспільство обов'язків [11, с. 508]. Тобто, наскільки суспільство сприйматиме той чи інший варіант поведінки як цінність в цілому, як певний орієнтир для себе, настільки вони сприятимуть її реалізації.

Висновок. Для сучасної демократичної, правової держави та громадянського суспільства первинним елементом є обов'язки. Необхідно передусім говорити про виконання людиною та громадянином своїх юридичних та конституційних обов'язків, а як пріоритет – про позитивність обов'язків для забезпечення прав людини та громадянина.

Категорія юридичного обов'язку цілком логічно адаптовується під явище правових цінностей і стає одним із способів їх втілення. Саме правові цінності значною мірою визначають прийняття рішень, а відтак і поведінку учасників правовідносин. Саме від цього, у підсумку, залежить ре-

альний стан суспільних відносин і перспективи подальшого розвитку (або деградації) держави та права. Без обов'язків не може обійтися жодне суспільство, і обсяг їх залежить від багатьох причин: національних традицій, розвитку демократії, рівня політичної і правової культури тощо. Забезпечуючи права і свободи людини, держава, своєю чергою, вимагає від неї певної поведінки, що формулюється в системі юридичних обов'язків.

На наш погляд, утвердження правового обов'язку як цінності буде мати місце тільки тоді, коли такий обов'язок буде належним чином виконуватися, оскільки наслідком такого виконання буде задоволення інтересів усіх членів суспільства в цілому, що і є, на наш погляд, ключовою ознакою цінності як такої.

Ще одним відповідним чинником, що сприятиме обґрунтуванню обов'язку як правової цінності буде сприйняття особою відповідної поведінки як необхідної, допустимої, соціально корисної, наслідком чого буде реалізація такої поведінки у суспільних відносинах, що знову ж таки виконуватиме ціннісну функцію обов'язку. У свою чергу, рівень сприйняття особою певної поведінки як ціннісного орієнтира, буде залежати від рівня як правосвідомості так і правової культури. Таким чином, вважаємо, що з метою подальшого утвердження обов'язку як ціннісно-правового феномену, варто сприяти уникненню проявів деформації правосвідомості, зокрема правового нігілізму, з метою заохочення суспільства до сприйняття обов'язку як цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. К.: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
2. Греца С.М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасницях ЄС та в Україні. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 424 с.
3. Сирота Д.І. Обов'язки громадян як один з центральних елементів їх правового статусу. *Форум права*. 2009. № 2. С. 389–393.
4. Конституційне право України: підруч. ISSN 1995-6134 393 ник / за ред. Ю.М. Тодици, В.С. Журавського. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
5. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право*. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 188 с.
6. Бородин В.В., Крусс В.И. Некоторые философско-правовые аспекты проблемы злоупотребления правами и свободами человека. *Правоведение*. 2002, № 6. С. 34–56.
7. Попович Т.П. Юридичний обов'язок як правова цінність. *Часопис Київського університету права*. 2020, вип. 2, с. 43–47.
8. Попович Т.П. Соціальні обов'язки: теоретико-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2020, вип. 1, с. 71–74.
9. Юрчак І.Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір: *дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; Міністерство внутрішніх справ України, Львівський державний університет внутрішніх справ*. Львів, 2017. 185 с.
10. Черновол О.П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01*. Київ, 2019. 192 с.
11. Бариська Я.О., Погорелова З.О., Попович Т.П. Загальна теорія права і держави. *Навчальний посібник*. Ужгород, 2021 р. 550 с.
12. Белов Д.М. Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.
13. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.